

نقدی بر تهیهٔ فرایند طرح هادی از مرحلهٔ برنامه‌ریزی تا اقدام با رویکرد منظری (نمونه‌موردی: روستای پای آستان در منطقهٔ کوهدهشت استان لرستان)*

ریحانه خرم‌رؤیی**

پدرام صدفی کهنه شهری^۱

۱. پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

۲. پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

چکیده

طرح هادی که از آن به عنوان طرح تغییر و تحول در ساختار فیزیکی - کالبدی روستاهای پای آستان شود، بخشی از فرایند توسعه روستایی به شمار می‌رود که تهیه و اجرای آن در چارچوب نظام برنامه‌ریزی، دارای معیارها و ضوابطی است که بر کالبد روستا بهویژه ارزشمندی زمین اثر می‌گذارد. تعیین و تثبیت محدوده قانونی برای روستا و همچنین ضرورت ساخت و ساز در آن سبب شده است که قیمت زمین در روستاهای دچارتغییر شود و روستا به عنوان کالایی سرمایه‌ای با هدایت سازمان‌های دولتی با سیاست تمرکزمحور بر امر توسعه دچارتغییر و تحولات اساسی شود. در سایهٔ تمرکزگرایی دولت بر طرح‌های هادی و نگاه عملیتی و خطی بر تدوین آن که منجر به یکسان‌سازی اکثر طرح‌ها شده و همچنین عدم مشارکت مردم در طرح‌های توسعه، مشکلات زیادی از مرحلهٔ برنامه‌ریزی تا اقدام در طرح‌ها ایجاد شده است. روش پژوهش در این مقاله از نوع توصیفی- تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوهٔ میدانی و حاصل سفر چهار روزه به منطقهٔ کوهدهشت استان لرستان است. در تدوین این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. این پژوهش به دنبال این است که چرا جامعهٔ امرروزی با وجود طرح‌های هادی، شاهد عدم کیفیت محیطی در حوزهٔ کالبد و غیر کالبد و عدم رضایتمندی در توسعهٔ روستا است؟ طی بازدید میدانی به عمل آمده از روستای پای آستان در منطقهٔ کوهدهشت لرستان، به نظر می‌رسد عدم تحقق برنامه‌های توسعه در مرحلهٔ اقدام عمده‌ای ناشی از ناتوانی در درک و شناسایی ویژگی‌های محیطی و ارزش‌های سرزمینی روستا در مرحلهٔ تدوین برنامه است. مسیر تحقق پذیری طرح‌های هادی مستلزم شناخت دقیق مکان و توجه به لایه‌های منظر در فرایند برنامه‌ریزی است. لازمهٔ این امر قرارگیری مرحله‌ای در شرح خدمات تدوین استاندار برنامه‌ریزی فضایی تحت عنوان خوانش لایه‌های منظر است که ضمن آن با کمک متخصص منظر و مشارکت جامعهٔ محلی، لایه‌های منظر کشف و پس از ارزیابی، ارزش‌های سرزمینی هویتاً می‌شود. این روند منجر به تهیهٔ یک برنامه مبتنی بر مکان (مکان محور) خواهد بود که امر توسعهٔ پایدار روستا را تضمین می‌کند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

وازگان کلیدی
طرح هادی، مکان، منظر، توسعهٔ پایدار،
رویکرد عامل و غیرعامل.

* این مقاله حاصل طرح پژوهشی «توسعهٔ مکان محور؛ خوانش منظر روستایی در منطقهٔ کوهدهشت» است که زیرنظر دکتر «سید امیر منصوری» در سال ۱۴۰۲ در پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر به انجام رسیده است.
** نویسندهٔ مسئول: r.khoramrouei@ut.ac.ir ۰۰۹۱۸۶۰۹۰۹۰۱۹۲

بیان مسئله

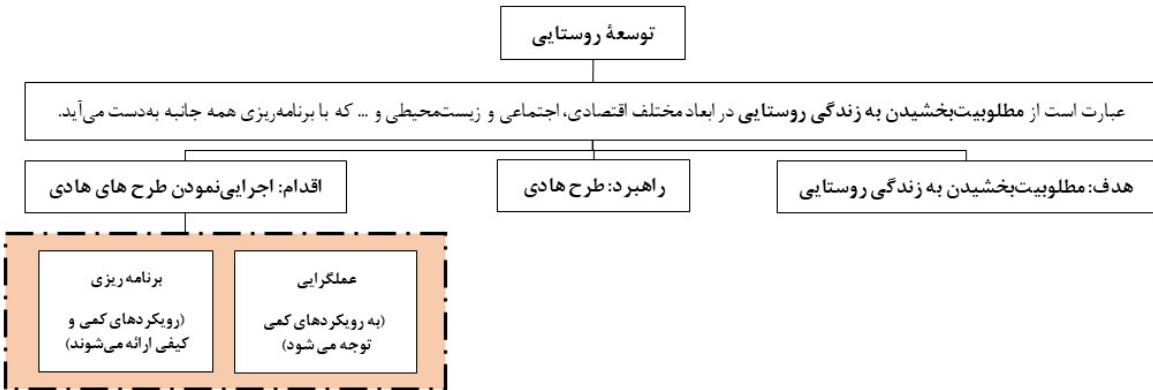
تغییرات تکنولوژی و در پی آن تغییر در فضاهای زندگی روستایی بهدلیل گسترش فناوری اطلاعات شتاب بیشتری یافته و تمایل روزافزون به جهانی شدن به همراه حفظ ویژگی‌های محلی و بسیاری عوامل زیستی، همگی سبب می‌شوند که وجود برنامه‌های توسعه در روستاها امری انکارنپذیر تلقی شود. امروزه روستاها مکانی سنتی، ایستا و پیشامدرن که از آن محرومیت‌زدایی شود، نبوده و از سوی دیگر مکان‌هایی نوگرا که در محاذی علمی و دانشگاهی از دیدگاه رمانیک و زیباشناسانه آن را حافظه‌فرهنگ ملی، سنت و آداب و رسوم بر می‌شمارند و تصویری خیالی از آن ارائه می‌کنند، نیستند. لذا نواحی روستایی تحت تأثیر تحولات انجام شده دچار تغییرات ساختاری زیادی شده‌اند که خود گواه بر حرکت روستا به سمت توسعه محوری است براساس تعاریف ارائه شده، توسعه روستایی عبارت است از مطلوبیت‌بخشیدن به زندگی روستایی در ابعاد مختلف اجتماعی، زیستمحیطی و اقتصادی که با برنامه‌ریزی همه جانبه به دست می‌آید. برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی در ایران در سال‌های متمادی عمده‌تا با هدف توأم‌مندسازی در حوزه کارآفرینی و اشتغال‌زایی، درآمدزایی، افزایش تولید در بخش کشاورزی، دسترسی روستاییان به خدمات آموزشی، بهداشتی و گسترش زیرساخت‌ها همچون آب، برق، گاز، راه‌ارتباطی و... انجام شده است (تقیلو و همکاران، ۱۳۹۵، ۲). در چند دهه اخیر، اقدامات قابل توجهی در ایران در حوزه توسعه زیرساخت‌ها انجام شده که می‌توان به طرح‌های هادی روستایی اشاره کرد. طرح‌های هادی ضمن اصلاح بافت موجود و ساماندهی آن، مکان و میزان گسترش آتی و نحوه استفاده از زمین برای عملکردهای مختلف از قبیل تجاري، مسکونی، کشاورزی، تولیدی، تأسیسات و تجهیزات، نیازمندی‌های عمومی روستایی را بر حسب نیاز جامعه روستایی در قالب مصوبات طرح‌های جامع ناحیه‌ای یا طرح‌های ساماندهی فضاء و سکونتگاه‌های روستایی تعیین می‌کند (زارعی، ۱۳۸۸، ۵۸). براساس ماده هفت اساسنامه بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، مصوب آذر ماه ۱۳۶۶، مجلس شورای اسلامی متولی صدور و اجرای طرح‌های هادی را بنیاد مسکن انقلاب اسلامی معرفی کرده که کلیه دستگاه‌های ذریط و مردم روستاها موظفند در هماهنگی کامل با این نهاد مشارکت کنند. با وجود اهداف و رویکردهای اصلاحی که در ساختار برنامه‌های توسعه روستایی ذکر شده است؛ فرایند برنامه‌ریزی، تهییه، اقدام و اجرای طرح‌های توسعه بهویژه طرح‌های هادی عموماً طولانی و دارای مشکلاتی است. به نظر می‌رسد این مشکلات که از سطح کلان تا خرد در لایه‌های مختلف طرح‌های توسعه ایجاد شده‌اند، متاثر از سیاست‌های دولت با تمایلات مرکزگرایانه بر امر توسعه هستند که زیرمجموعه این مسئله، سبب مشکلات ساختاری زیادی در حوزه کالبدی و غیرکالبدی در روستاهای کشور شده است.

دستگاه‌های دولتی متولی طرح‌های توسعه روستایی، در جایی که باید همسو با واقعیت‌های زندگی روستاییان عمل کنند، درصد امحای واقعیت‌های درونی زندگی روستایی بر می‌آیند و این امر در بسیاری از مواقع مقاومت‌های محلی نظیر اتحاد تعاونی‌های تولید،

کشت و صنعت‌ها و عدم اجرای صحیح طرح‌های هادی را در برابر اقدامات دولت به همراه داشته است. در حقیقت به واقعیت‌های زیست روستایی در بخش برنامه‌ریزی توسعه روستایی در سال‌های گذشته در ارتباط با تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کلان ملی و جهانی که پیشران‌های ساخت روستاهای هستند توجه نشده است (خسرو بیگی برچلويي و جوان، ۱۳۹۴، ۳). مسئله‌ای که در طرح‌های توسعه بهویژه طرح‌های هادی وجود دارد این است که رویکرد طرح هادی، توسعه روستایی را به کدامیں سوهادایت خواهد کرد؟ چرا با وجود طرح‌های متعدد توسعه در روستاهای همچنان شاهد مشکلات عدیدهای در حوزه کالبد و غیرکالبد در روستاهای هستیم؟ آیا هدف از توسعه و برابری در روستاهای صرف‌ا در توسعه کالبدی شکل می‌گیرد یا اینکه جز عوامل فیزیکی عوامل دیگری در توسعه روستاهای نقش دارند؟ این پژوهش که حاصل سفر چهار روزه به منطقه کوهدهشت واقع در استان لرستان است، قصد دارد با بررسی موشکافانه در طرح‌های توسعه روستایی بهویژه طرح هادی روستایی پای آستان به نقد آنها بپردازد. به نظر می‌رسد با توجه به اهداف طرح‌های هادی که برابری و عدالت محوری در ارائه خدمات به روستاییان است، عموم طرح‌های هادی بیشتر معطوف بر توسعه کالبدی روستاهای هستند که ذیل این اقدام مشکلات عدیدهای در روستاهای بهویژه روستایی پای آستان به وجود آمده است (تصویر ۱). لذا هدف از انتخاب موضوع نقد طرح هادی روستایی پای آستان در منطقه کوهدهشت لرستان شناسایی عوامل تأثیرگذار بر طرح‌های توسعه که منجر به ناکارآمدی آنها در مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام شده‌اند، است. در این پژوهش تلاش بر این است که ضمن آسیب‌شناسی ناشی از اجرای طرح‌های هادی روستایی (وضع موجود روستایی پای آستان)، طرح‌های هادی را به سمت مکان‌مندشدن روستاهای با توجه به ویژگی‌های وجودی هر روستا سوق داد.

پیشینه پژوهش

در حوزه مفهوم توسعه پژوهش‌های متعددی و همچنین درباره تاریخ تحولات توسعه و نقد بر طرح‌های توسعه بهویژه طرح‌های هادی نیز مطالعات زیادی انجام شده است. این پژوهش حاصل سفر پژوهشی چهار روزه به شهرها و روستاهای منطقه کوهدهشت واقع در استان لرستان است، لذا منابع و متنوی که در مقاله به آن اشاره شده همگی در قالب و چارچوب مفهوم توسعه روستایی است. در ادامه بیشتر به مفاهیم نقد در حوزه طرح‌های هادی روستایی پرداخته شده است که به نظر می‌رسد عدم توجه به مفهوم مکان در نقد طرح‌های توسعه روستایی بهویژه طرح‌های هادی امری مغفول در منابع است. در این پژوهش تلاش شده است با واکاوی آن به رابطه بین طرح‌های توسعه و مکان‌مندی به عنوان یک امر فراموش شده اشاره شود. عزیزپور و حسینی حاصل (۱۳۸۶) در مقاله «مروری بر روند تحولات کالبدی روستاهای کشور (با تاکید بر طرح هادی روستایی)» معتقدند عدم هماهنگی بین دستگاه‌های ذریط، فقدان بهره‌مندی از برنامه‌مدون و جامع روستایی درون‌گرا و متکی بر جامعه

تصویر ۱. چارچوب مسئله پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

پایان توسعه؛ پساتوسعه‌گرایی و بنبست‌های پارادایم توسعه» بر این باور است که پساتوسعه‌گرایی در برابر نگاه‌نخیه‌گرایانه، دستوری، ساختارگرا و از بالا به پایین در حوزه توسعه، اهمیت را به کارگزار توسعه، شرایط اجتماعی و نیازهای واقعی اقتصادی او می‌دهد و عملاً رویکرد مردم‌گرایانه غیردستوری و از پایین به بالا را اولویت کار خود قرار می‌دهد. در این نگاه جوامع محلی توانایی اتخاذ تصمیم برای آینده جامعه را دارند. همچنین رحیمی پور شخانی نژاد و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی نقش طرح‌های هادی در توسعه روستایی از منظر کالبدی با تأکید بر هویت‌بخشی به فضای» معتقدند اثرات این طرح‌ها محدود به تغییراتی در بافت کالبدی بوده و در اجرای آن به عامل اقتصادی کمتر توجه شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله از نوع توصیفی- تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی است. در حوزه توسعه و مفاهیم وابسته به آن و همچنین در حوزه طرح‌های هادی و نقدهای مرتبط با آن، اطلاعات و مفاهیم موردنظر برای بیان ادبیات موضوع باستفاده از کتاب‌ها، مجلات و نشریات معتبر، سایتها و پایان‌نامه‌های مرتبط و بررسی طرح‌های توسعه روستایی به ویژه طرح‌های هادی روستاهای منطقه کوهدشت استان لرستان جمع‌آوری شده و سپس با استفاده از روش‌های توصیفی و تحلیلی چارچوب مفهومی پژوهش تهیه و تدوین و پیشنهادها و نتیجه‌گیری ارائه شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این روش مشاهدات میدانی سفر پژوهشی به منطقه کوهدشت استان لرستان است که طرح هادی روستایی پای‌آستان به عنوان نمونه‌موردی نقد و بررسی شده است.

مبانی نظری

• روند توسعه طرح‌های هادی و مشکلات آن

اگر توسعه پایدار روستایی به معنای حرکت رو به جلو و تغییر در فرایندهای کارکردی و ساختاری در حوزه‌های اکولوژیکی، اقتصادی و اجتماعی با هدف حق توسعه یافتنگی در جامعه و بهبود استانداردهای کیفیت زندگی دانسته شود، برنامه‌ریزی کالبدی بر بستر توسعه پایدار باید پنج هدف عمده را جهت پایداری کالبدی سکونتگاه‌های

روستایی، برنامه‌ریزی فن‌محور و متصرکز با روش‌شناسی اثبات‌گرایانه نه تنها نتوانسته تحولات اساسی (به خصوص در ابعاد اقتصادی) را در روستاهای کشور به دنبال داشته باشد بلکه زمینه برخورد تک ساختی را فراهم ساخته است، به طوری که هنوز شاخص‌های توسعه در روستاهای کشور در سطح مطلوب قرار ندارند. رازی (۱۳۸۸) در مقاله «قدی بر فرایند تهیه طرح هادی روستایی» اصلی ترین مشکل در بحث طرح‌های هادی را عدم وجود نظام منسجم فکری و مفهوم استوار و پایدار از طرح در گستره معناشناختی طرح‌های روستایی و شهری عنوان کرده است. تقیلو و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «پیشran‌های توسعه در روستاهای ایران» معتقدند عواملی نظیر: مدیریت آینده‌منگر و توسعه‌گرایانه‌گیری از مشارکت همه ذی‌نفعان در مسیر توسعه روستایی شکل‌گیری پیوندهای اطلاعاتی کاربردی و سازنده بین نهادهای مختلف به منظور تشید همکاری‌های بین‌نهادی، تمرکز و سرمایه‌گذاری در بخش‌های زیرساختی و تولیدی به ویژه کشاورزی و گردشگری با هدف ایجاد نقش ملی در کنترل و کاهش تورم و بهبود و توسعه شتابان زیرساخت‌های فناوری اطلاعات به همراه فرهنگ‌سازی مناسب آن در سطح روستاهای بعنوان پیشran‌های توسعه در روستاهای خواهند بود که باید در برنامه‌های توسعه روستایی استفاده شوند. افتخاری و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «از زیبایی فراتحلیل مقامات طرح‌های هادی در روستاهای ایران» معتقدند عواملی نظیر دقت به نقش مطالعات روش‌شناسی (ترکیبی) یکپارچه‌سیستمی و مشارکتی و مطالعات بین‌رشته‌ای در ارزیابی و سنجش واقع‌بینانه‌تر طرح‌های هادی روستایی و همچنین ارزیابی فرایندی آنها در تمامی مناطق کشور براساس توجه به تنوعات زیست‌محیطی و جغرافیایی-فضایی می‌تواند در توسعه روستا امری مفید و کارآشود. خسرو‌بیگی برچلویی و جوان (۱۳۹۴) در مقاله «گفتمان نوسازی و واگرایی سیاست‌های توسعه و بهربرداری‌های کشاورزی» معتقدند در گفتمان نوسازی، زندگی روستایی از پیوندهای محلی جدا می‌شود و به محیط سکونتگاه‌های ای با ویژگی‌های ظاهری و محسوس تقابل روستابودگی و شهربودگی تقلیل می‌باید. در این فرایند همراهی شهری و روستایی نادیده گرفته می‌شود و اغلب به معانی ضد و نقیضی از تفاوت‌های هم‌زیستی در جوامع روستایی می‌انجامد. احمدیان (۱۳۹۶) در مقاله «نقد کتاب

نمایه معتبر اینجا

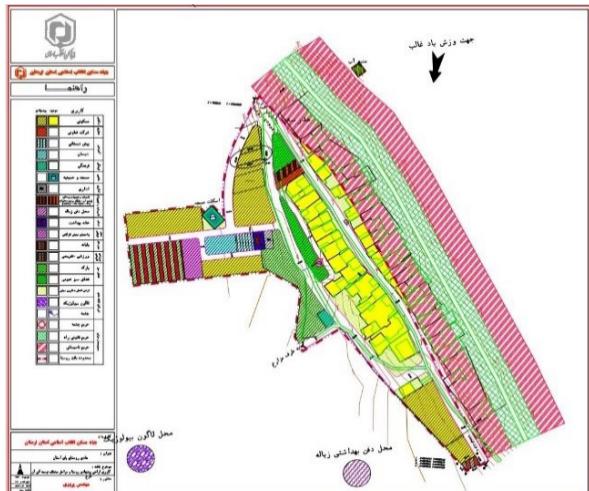
• روستابه مثابهٔ مکان و سیستمی پیچیده

بنا بر تعریف شولتز (۱۳۵۳) از مفهوم مکان: «هستی فضاهای مکان است، نه از خود فضا». بنابراین طراحی فضا وابسته به شناخت مکان و آن‌چه حس مکان نامیده می‌شود، است. این حس عبارت است از چیزی فراتر از خصوصیات کالبدی و حسی که آن را روح مکان می‌گویند. لذا مکان را می‌توان فضای دارای معنا نامید. واقعیت یک مکان همواره پذیرای آن است که واقعیت خود را در دل یک فرایند اجتماعی جای دهد (Logan & Molotch, 1987, 47). براساس تعریف منظر که پدیدهای عینی - ذهنی، پویا، نسبی و ماحصل تعامل انسان با محیط و جامعه با تاریخ است (منصوری، ۱۳۸۳)، فضا از لحظه‌ای که قابل خوانش و تفسیر شود، تبدیل به مکان می‌شود. چراکه علاوه بر وجه عینی فضا، حامل تفاسیری است که همان وجه ذهنی منظر را شامل می‌شود. شاخص‌ها و فاکتورهای متعددی برای خوانش مکان روستا در فضا وجود دارد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به هسته‌بودن، منظرین بودن، ساختارمندی‌بودن، داشتن وجه تاریخی-معنایی و وجه طبیعی شاخص، موردن‌توجه و اجماع قرارگرفتن (شلوغی-خلوتی) و داشتن جهت و سلسه‌مراتب اشاره کرد؛ در تبیین مفاهیم بالا و بیان رابطهٔ تحلیلی میان عوامل شکل‌دهندهٔ مکان روستا می‌توان چهار عامل اصلی را در موقوفیت مکان تبیین کرد (تصویر ۲): راحتی و تصویرپذیری، دسترسی و ارتباطات، کاربرد و فعالیت و اجتماعی بودن (PPS, 2001). از سوی دیگر سیستم‌های پیچیده، سیستم‌هایی متشکل از عناصر زیاد و تراکم بالای روابط هستند (وکیلی، ۱۳۹۰). نظریه سیستم‌های پیچیده به بررسی اجزاء نمی‌پردازد، بلکه روابط، مرز سیستم با محیط و رفتارهای جمعی در گسترهٔ سیستم را مطالعه می‌کند (وکیلی، ۱۳۹۰، ۱۷، ۳، Bar-Yam, 2002). به همین دلیل می‌تواند الگویی جایگزین برای رویکرد تقلیل‌گرآباد (فرشاد، ۱۳۶۲، ۴۱-۱۰). از آنجاکه این تئوری به مفهوم مکان نزدیک است، می‌تواند به عنوان بخشی از مفهوم مکان در ارتباط با مبحث توسعه روستایی موردن‌توجه واقع شود. لذا روستا به‌مثابهٔ یک سیستم از شبکه‌ای پیچیده متشکل از عناصر پویا و روابط متعدد بین آن‌ها شکل‌گرفته است. توجه به پیچیدگی روستا، از آن جهت مهم است که در سطح برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اقدام تأثیرگذار و توسعه پایدار چنین سیستم پیچیده‌ای که سازوکارهایی باسطح پایین‌تری از پیچیدگی دارد، با ریسک بالای همراه است. روستا به عنوان یک کل واحد متشکل از زیربخش‌هایی نظریه بخش‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی، طبیعی، کالبدی... است، در عین حال که این اجزاء هر کدام ماهیت مستقلی دارند اما در کل در کنار یکدیگر کاملاً سیستماتیک عمل می‌کنند و روستا با اجزایش به‌مثابهٔ یک فضای مکان‌مند قلمداد می‌شود. مداخله طرح‌های هادی که با نگاه‌های بخشی و جزء‌انگارانه به روستامی پردازند، می‌تواند زمینه‌ساز آشفتگی در سیستم پیچیده روستا شود. با تعاریف ارائه شده، به‌نظر می‌رسد مشکل اساسی در فرایند برنامه‌ریزی تا اقدام در طرح‌های هادی روستایی در عدم‌شناخت درست ارزش مکان است که خود

روستایی دنبال کند (افتخاری و همکاران، ۱۳۹۷، ۲۹). ساماندهی دسترسی به خدمات حمل و نقل و ارتباطات روستایی، بس‌ترسازی برای نگهداری از نواحی روستایی، ارتقاء و بهسازی کیفیت مسکن، مقاومسازی روستا و همچنین برنامه‌ریزی برای افزایش ضربی رویارویی با بلایا و مخاطرات طبیعی از طریق اجرای طرح‌های کالبدی و ایجاد بستری مناسب برای ساماندهی روابط متقابل شهر و روستا. در پی اقدامات عمرانی انجام‌شده در کشور به جهت توسعهٔ کالبدی سکونتگاه‌های روستایی طرح هادی از جمله پیش‌تازان طرح‌های توسعهٔ کالبدمحور معاونت عمران روستایی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی به‌شمار می‌رود. در واقع فعالیت تهیه طرح هادی به‌صورت گستردۀ یک‌سال قبل از شروع برنامۀ اول سال ۱۳۶۷ آغاز و در این سال در ۶۵ روستا تهیه شد. در تاریخ ۱۳۸۴/۰۳/۲۹ سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به استناد مادۀ ۲۳ قانون برنامه بودجه رویکرد اصلاحی طرح هادی را نه فقط به عنوان نقش‌هایی که توسعهٔ کالبدی و فیزیکی روستا را مدنظر دارد بلکه به عنوان سند توسعهٔ روستا تلقی کرد و مانند طرح جامع علاوه بر درنظرگرفتن مسائل کالبدی و محیطی، مسائل اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی روستا را نیز بررسی و با شناخت مشکلات موجود، راهکار و برنامه‌ای مناسب برای بهبود وضعیت سکونت در روستا ارائه کرده است. با وجود کلیۀ تغییرات و اصلاحاتی که در طرح‌های هادی پدید آمده، همچنان مشکلات بر قوت خود باقی مانده‌است. چرا که به واقعیت‌های زیست روستایی در گفتمان‌های برنامه‌ریزی روستایی در سال‌های اخیر در ارتباط با تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کلان ملی و جهانی که پیش‌ران‌های ساخت روستاهای هستند توجه نشده است و سیاست‌های دولتی با تمایلات مرکزگرایانه دولت مرجع پاسخگویی به مشکلات و مسائل روستاییان می‌شود (خسرویگی برچلوی و جوان، ۱۳۹۴، ۳). همین امر منجر به تولید نقشه‌های نسبتاً یکسان طرح هادی و مرزبندی و محدودکردن روستاهای با خدماتی مشابه در تمامی روستاهای کشور شده است. زمانی که کلیۀ مسئولیت‌ها از گام برنامه‌ریزی تا اقدام و عمل در حوزهٔ طرح‌های توسعهٔ روستایی به‌ویژه طرح‌های هادی به یک مرجع به عنوان نقش عامل سپرده می‌شود، برای تسهیل و اجرایی کردن امور، یگانه مرجع ناچار است با یکسان‌سازی قواعد در حوزهٔ برنامه‌ریزی تا اقدام به تسهیل در امور خود بپردازد. لذا این امر منجر به عادی‌سازی و یکسان‌سازی کلیۀ طرح‌های هادی در کشور خواهد شد. اساساً با تصویب یکسان‌سازی طرح‌های هادی و عدم درنظرگرفتن موقعیت‌ها و ویژگی‌های مکان‌محوری در روستاهای مشروعيت قدرت دولت و به‌تبع آن کاهش استقلال خودمعیشتی و خودمدیریتی جوامع محلی بیش از پیش در طرح‌های توسعه رؤیت می‌شود. لذا محصول چنین دیدگاهی برخورد صرفاً کمی به جای توجه تأمین باکیفیت، عدم‌هماهنگی بین دستگاه‌های ذی‌ربط و کارشناسان، عدم وجود منابع و استانداردهای معین زیرساختی و فرهنگی برای بخش روستایی (زارعی، ۱۳۸۸، ۶۵) و کالایی‌شدن زمین می‌شود.

تصویر ۲. شاخص‌های اصلی مکان‌ساز. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. روستای پای‌آستان و نحوه اجرای طرح هادی.
عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۲.

تصویر ۴. نقشه طرح هادی روستای پای‌آستان. مأخذ: پروری، ۱۳۸۹.

جدول ۱. برنامه افق ده ساله طرح هادی روستای پای‌آستان براساس نیاز روستاییان. مأخذ: پروری، ۱۳۸۹.

اولویت پنج ساله اول	اولویت پنج ساله دوم
- تعریض و ساماندهی محور اصلی روستا	- احداث فضای فرهنگی- ورزشی با توجه به نیاز روستا
- تعریض و ساماندهی گذرهای درجه ۳ و ۲ روستا	- احداث فضای اداری دفتر شوراء برای حل مشکلات روستا
- تفکیک اراضی در مناطق توسعه جهت واگذاری	- توجه به معابر درجه سوم و بن بست
- احداث فضاهای اداری	- توجه به وضعیت پست و مخابرات
- اجرای سیستم بهداشتی دفع فاضلاب روستا به عنوان یکی از معضلات در وضع موجود روستا	- توجه به کفسازی مناسب معابر
- اتصال روستا به شبکه لوله‌کشی گاز طبیعی	

ناشی از عدم خوانش صحیح مکان‌محوری در روستا و در نظر نداشتن ارزش و قدرت مکان در آن است.

بررسی و تشریح نمونه‌موردی: روستای پای‌آستان

روستای پای‌آستان یکی از روستاهای دهستان زیرتنگ سیاب از توابع بخش کونانی شهرستان کوهدهشت، واقع در استان لرستان با ارتفاع ۱۴۰۰ متر از سطح دریا، واقع شده است. موقعیت قرارگیری روستا به صورت دشتی با آب‌وهای معتدل و خشک و شکل استقرار روستا متراکم است. در شمال روستا جاده بین‌شهری، در جنوب روستا مزارع کشاورزی و قلعه «قلانظه»، در شرق روستای باع پای‌آستان و در غرب روستا جاده بین شهری کوهدهشت قرار دارد (پروری، ۱۳۸۹).

طرح هادی موردمطالعه در این پژوهش مربوط به سال ۱۳۸۹ شمسی است که افق ده ساله آینده روستا براساس اولویت‌های پنج ساله اول و دوم (جدول ۱) مطابق با نیازهای روستاییان مستقر در آن به شرح ذیل ذکر کرده است (تصاویر ۳ و ۴).

با توجه به سوابق سکونت در روستا اولین سکونت در دهه ۴۰ انجام شده است. اولین ساقمه سکونت در این روستا به استقرار عشایری‌ها برمی‌گردد که طی سه مرحله، روستا توسعه ساخت‌وساز توسعه یافته است. هسته اولیه روستا در مرکز بافت شکل گرفته و بعضی از بناهای موجود در این قسمت به صورت مخروبه می‌باشند. مرحله اول توسعه در غرب هسته مرکزی روستا شکل گرفته و مرحله دوم توسعه در شرق هسته و اکثر بناها در آن مرمتی است. مرحله سوم توسعه نیز در ضلع جنوبی روستا شکل گرفته است (همان، ۵۰). براساس آمار ارائه شده در طرح هادی روستای پای‌آستان در گذشته زمین‌های مختلف روستادر محلات مختلف ارزش مکانی و ریالی یکسانی داشته و به طور تقریبی کل اراضی روستا دارای ارزش واحد بوده‌اند. در سال‌های اخیر و به دلیل انجام خدمات عمران روستایی، اصلاح و بهسازی روستا و سطح معابر، تعریض معابر، نوع ساخت‌وساز در یک منطقه، وجود کاربری خدمات خاص و همچنین تعیین حدود روستا و مربزیندی در آن باعث ایجاد ارزش افزوده در بخش‌هایی از روستا شده است (تصاویر ۵ و ۶). در روستای پای‌آستان اراضی و خانه‌هایی که بر خیابان اصلی و جاده قرار گرفته‌اند، دارای ارزش مالی بیشتری بوده و خانه‌هایی که در خیابان و کوچه‌های فرعی قرار گرفته‌اند، ارزش کمتری دارند (همان، ۴۸).

بحث

در دنیای امروز روستاهای حاصل جهان صنعتی شهری شده‌اند که به نواحی خلق سرمایه براساس بهره‌برداری صنعتی از منابع طبیعی یا به عنوان مکان‌های روستایی، بقایایی از فرهنگ ملی مفهوم‌سازی می‌شوند. در عصر حاضر روستاهایی اهمیت می‌یابند که توانایی خلق و بازگشت سرمایه را دارند و از لحاظ سرمایه‌گذاری، اقتصادی و سودده هستند. در این صورت روستاهای کالایی قابل مصرف تبدیل می‌شوند و بالقالات توسعه‌سازی اقتصادی تحت نفوذ افراد غیربومی قرار می‌گیرند و به منابع سرمایه‌ای خارج از روستا وابسته می‌شوند. از این رو کلیه برنامه‌ها و اسناد توسعه، امری کالبدی در نظر گرفته می‌شود چراکه نمود بیشتری در جامعه برای ذینفعان خواهد داشت. در واقع در سطح اقدام، توسعه می‌تنی بر نوسازی است که مشخصه اصلی آن تأکید بر تمرکز گرایی دولت و عدم شرکت ذینفعان روستایی و تکنولوژی در فرایند برنامه‌ریزی است. با وجود اینکه در بسیاری از برنامه‌های توسعه روستایی در ایران به مشارکت مردم تأکید شده است این مشارکت به معنای اعطای قدرت تصمیم‌گیری به روستاییان نیست بلکه بیشتر به مفهوم همکاری در اجرای برنامه‌های تعیین شده توسط سازمان‌ها و کارشناسان معطوف می‌شود. در این فرایند مفهوم مشارکت به امری یک جانبه و خطی تقلیل یافته که در این پژوهش از آن به عنوان رویکرد عامل یاد شده است. در رویکرد عامل حفظ سلطه سازمانی و کارشناسان بر محل به منظور حفظ منافع تأکید شده است که در عمل مشارکت را در توسعه محدود می‌کند و ابستگی مردم به دولت را افزایش می‌دهد؛ بنابراین شکل گیری مشارکت مردم در توسعه روستایی مستلزم تغییر نگاه به مفهوم توسعه است. در روستای پای آستان طرح هادی به عنوان رویکردی عامل و خطی بخش عمده‌ای از اقدامات در سطح برنامه‌ریزی، طراحی و اقدام را بر عهده گرفته است. با اجرای چنین رویکردی روستانه به عنوان یک سیستم پیچیده بلکه صرفاً تبدیل به فضایی برای زندگی روستاییان شده است که حداقل امکانات را جهت رفاه حال آنان فراهم آورده است. یکی از مهمترین اثرات اجرای طرح هادی در روستای پای آستان و سایر روستاهای دیگر کالایی شدن زمین و نگاه سرمایه محور به زمین در اثر حدد و مزد ایجاد کردن طرح هادی در روستا است که این امر با مکان‌مندی روستا و مشارکت مردم و پویایی‌بودن روستا در تنافق است. تجربه نشان داده است که افزایش قیمت زمین در راستای تعیین محدوده طرح هادی هر چند به لحاظ اقتصادی برای خانوارهای کم‌درآمد تولید سرمایه محسوب می‌شود و تأثیرات مثبتی به لحاظ افزایش انگیزه ماندگاری و تداوم زندگی در روستا برای روستاییان ایجاد می‌کند، به تنهایی نمی‌تواند معرف کیفیت زندگی مطلوب در روستاهای باشد. در اسناد توسعه و در بخش محدودیت اراضی طرح‌های هادی با هدف محدود کردن روستا و جلوگیری از توسعه بی‌رویه آن اقدام به مزیناندی و حدبندی برای زمین‌های روستایی کرده‌اند. در نگاه نخست انجام چنین برنامه‌ای امری مطلوب به نظر می‌آید، چرا که در برابر آشفتگی فضایی می‌توان از آن به عنوان یک سلاح استفاده کرد. اما باید در نظر داشت که روستا به عنوان یک فضای زیستی مردم محور دائمًا با زمین و امور کشاورزی و دامپروری سروکار دارد و از سوی دیگر هر روستایی ویژگی‌های مکانی و

فرهنگی خاص خود را داشته و محدود کردن مزهای آن بدون بررسی ویژگی‌های مکانی هر روستا منجر به آسیب بیشتر به روستا در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی وغیره می‌شود. در این زمینه هایدگر در سخنرانی معروفش با نام «بنادرن سکنی

تصویر ۵. روستای پای آستان و توسعه ساخت و ساز در حرام زمین‌های کشاورزی.
عکس: ریحانه خرم‌رئی، ۱۴۰۲.

تصویر ۶: نقشه‌هایی روستای پای آستان در سال ۱۳۹۱ میلادی
مأخذ: googleearth.

تصویر ۷: نقشه‌هایی روستای پای آستان در سال ۱۴۰۴ میلادی و توسعه کالبدی روستا در راستای محور و رویی مأخذ: googleearth.

نقیبی بر تهیه فرایند طرح هادی از مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام با...
ریحانه خرم‌رئی و پدرام صدقی کهنه شهری

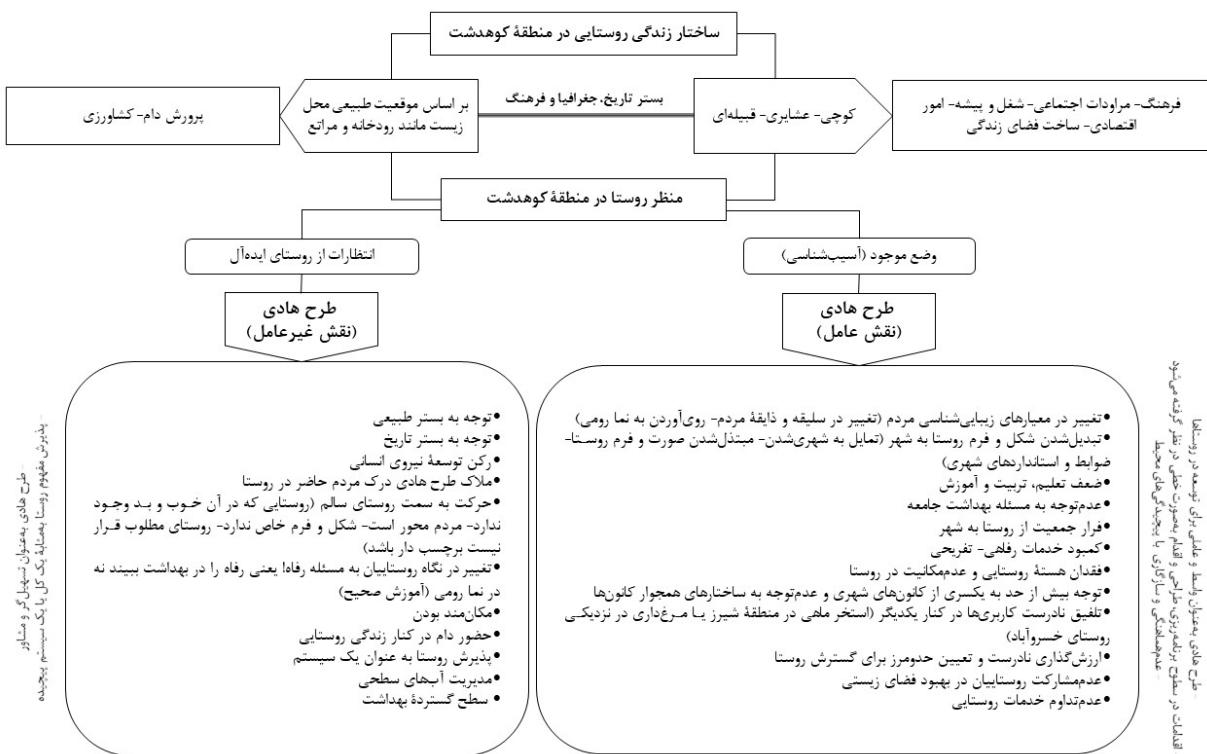

ضمن نادیده‌گرفتن بخش (شناخت) که پیش‌نیاز شناسایی مکان و ارزش‌های زمینه در فرایند تدوین سند است؛ صرفاً به تهیه نقشهٔ نهایی اکتفا کرده و ویژگی‌های طبیعی بستر، ظرفیت‌های میراثی و... که به عنوان عناصر محدود کننده در فرایند برنامه‌ریزی شناخته می‌شوند را نادیده گرفته‌اند. لذا این نوع نگاه به فضا مبتنی بر امر واقع است و نه ادراک مردم از امر واقع. در نتیجه جایگاه و نقش عناصر مختلف طبیعی و مصنوع در روستا به هنگام برنامه‌ریزی دچار شکست شده و ارزش‌های مکانی آن‌ها نادیده گرفته شده است و مهمترین هدف برنامهٔ روستا منحصر به تعیین محدودهٔ می‌ماند. برنامه‌ریزان می‌بایست با تاخذ روابکرد منظر و توجه به منظر به عنوان امر واقع، به دنبال خوانش لایه‌های منظر روستا و کشف وجه تفسیری فضا از نگاه مردم باشند، یعنی دریابند که مردم آن مکان را چگونه خوانش و ثبت می‌کنند و همان را مبنای تدوین سند قرار دهند، در نهایت آن چه که تولید می‌شود همان منظر روستا خواهد بود. لذا طرح هادی باید روابکرد غیرعاملیتی داشته باشد و به عنوان مشاور در کنار ذی‌نفعان قرار گیرد تا اطمینان حاصل شود که متابع، سرمایه و آموزش‌ها به صورت پایدار در دسترس روستایان قرار می‌گیرد. در این صورت روستا می‌تواند در فرایندی مکان محور و مشارکتی در حوزهٔ توسعه گام بردارد (تصویر ۸).

گزینی و اندیشدن» با ظرافت تمام مفهوم «سکونت» را توضیح داده و برداشت مفهوم ساختن بنا و اقامت‌گزیندن در آن را بهشت محکوم کرده است. وی سکونت را فرایندی که آدمی در جریان آن مکان‌بودن را به خانه تبدیل کرده است و با چهار منبع اصلی تفکر یعنی خدا، خود، آسمان و زمین به برقراری هماهنگی می‌پردازد، تعریف کرده است (پاراحمدی، ۱۳۷۸، ۲۲۳). از نظر هایدگر، سکونت بشری در این دوران به ساختن تنزل پیدا کرده است. بخشی از این رخداد بدین سبب است که ما جهان را بیش از حد دستکاری گرداییم و در آن مداخله می‌کنیم. با این توصیف به‌نظر می‌رسد، رویکرد طرح هادی، طرح‌های توسعهٔ روستایی را به سمت خطی‌شدن و عاملیت سوق داده است. با توجه به بررسی و تحلیل طرح هادی روستایی پای‌آستان می‌توان گفت فرایند برنامه‌ریزی و تدوین تا اقدام طرح هادی در آن از آنجا دچار اعوجاج می‌شود که طرح ارائه‌شده مکان محور نبوده و ارزش‌های ادراکی فضا (تاریخی، معنایی، هویتی، طبیعی و...) را نادیده گرفته است. از سوی دیگر از آنجا که رکن اصلی مکان محور بودن مشارکت مخاطب در آن است؛ رابطهٔ مکان‌بودن روستا با مخاطب امری پیچیده و در هم تنیده است. با توجه به بازدید میدانی انجام‌شده؛ به‌نظر می‌رسد نگاه برنامه‌ریز در طرح هادی روستایی پای‌آستان به مکان، نگاهی اوپرکتیو و کالبدی صرف بوده و به هدف‌های کوتاه‌مدت در فرایند برنامه‌ریزی توجه شده که نتیجهٔ آن در تعریف کاربری اراضی، تعریف مرز مالکیت، دادن کاربری به اراضی، نمود یافته است. شدت توجه به کالبد و اعمال سلیقهٔ شخصی آن‌چنان در اولویت برنامه‌ریزان طرح هادی روستایی قرار گرفته است که در روستایی پای‌آستان

نتیجه‌گیری

براساس مشاهدات میدانی، مصاحبه‌های شفاهی و بررسی اسناد بالادست از روستایی پای‌آستان به‌نظر می‌رسد در پاسخ به سؤال پژوهش بتوان گفت که عدم توجه به وجه کیفی در

تصویر ۸. آسیب‌شناسی و ارائه شاخص‌های مکان‌مندی در طرح هادی روستایی پای‌آستان در منطقه کوهدشت استان لرستان. مأخذ: نگارندگان.

فهرست منابع

- احمدیان، قدرت. (۱۳۹۶). نقد کتاب پایان توسعه؛ پسا توسعه‌گرایی و بنیت‌های پارادایم توسعه. *متنون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۵۱(۸)، ۲۵-۴۷.
- url: https://criticalstudy.ihs.ac.ir/article_2898.html
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین، خلیفه، ابراهیم؛ پورطاهری، مهدی و رحمانی فضلی، عبدالرضا. (۱۳۹۷). ارزیابی فراتحلیل مقالات طرح‌های هادی روستایی در ایران. *پژوهش‌های روستائی*، ۹(۱)، ۴۱-۲۶. doi: 10.22059/jrur.2018.138811.823
- پوری، مراد. (۱۳۸۹). طرح هادی روستایی پای‌آستان. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان لرستان.
- تقیلو، علی‌اکبر؛ سلطانی، ناصر و آفتاب، احمد. (۱۳۹۵). پیشرانه‌های توسعه روستاهای ایران. *برنامه‌ریزی و آمایش فضای مهندسی*، ۲۰(۴)، ۱-۲۸. url: <http://hsmsp.modares.ac.ir/article-21-5316-fa.html>
- خسروپیگی برچلویی، رضا و جوان، جعفر. (۱۳۹۴). گفتمان نوسازی و اگرایی سیاست‌های توسعه و بهره‌برداری‌های کشاورزی. *پژوهش‌های روستائی*، ۶(۱)، ۱-۲۶.
- رحیمی پور شخانی‌نژاد، محمدمعلی؛ محمودی‌چناری، حبیب؛ امامی، سیده فاطمه و نصیری جان‌آقا، فرزانه. (۱۴۰۰). بررسی نقش طرح‌های هادی در توسعه روستایی از منظر کالبدی با تأکید بر هویت‌بخشی به فضا (مطالعه موردی، شهرستان رشت، استان گیلان). *پژوهش و فناوری محیط زیست*، ۶(۹)، ۱-۱۲. url: <https://journal.eri.acerc.ir/ar/Article/24262/FullText>
- زارعی، یاسر. (۱۳۸۸). نقدی بر فرایند تهیه طرح هادی روستایی. مسکن و محیط روستا، ۲۱(۱۲۷)، ۵۶-۶۵. url: <http://jhre.ir/article-1-61-fa.html>
- شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۵۳). هستی، فضا و معماری (ترجمه حافظی، محمد حسن). انتشارات کتاب‌فروشی تهران.
- عزیزپور، فرهاد و حسینی حاصل، صدیقه. (۱۳۸۷). مروری بر روند تحولات کالبدی روستاهای کشور با تأکید بر طرح هادی روستایی. مسکن و محیط روستا، ۲۷(۱۲۳)، ۴۲-۵۵. url: <http://jhre.ir/article-1-97-fa.html>
- فرشاد، مهدی. (۱۳۶۲). نگرش سیستمی. امیرکبیر.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۳). درآمدی بر شناخت معماری منظر. باغ نظر، ۱(۲)، ۶۹-۷۸.
- وکیلی، شروین. (۱۳۹۰). نظریه سیستم‌های پیچیده. شورآفرین.
- یاراحمدی، محمدامیر. (۱۳۷۸). به سوی شهرسازی انسان‌گرا. انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
- Bar-Yam, Y. (2002). *General Features of Complex Systems*. In Encyclopedia of Life Support Systems. Oxford.
- Logan, J. & Molotch, H. (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press.
- PPS: Project for public spaces. (2001). *How to turn a place around: A Handbook for Creating Successful Public Spaces*.

فرایند برنامه‌ریزی، نظیر عدم توجه به ویژگی‌های محیطی روستا، عدم شناخت ابعاد اقتصادی و معیشتی روستاییان، تأکید بر یکسان و مشابه‌سازی فضایی بدون توجه به تنوعات آشکار طبیعی، کم‌توجهی به مولفه‌هایی معنایی (حفظ ارزش‌های نمادین روستا، سرزنشگی اجتماعی، احساس هویت و تعلق) و مشارکت و نقش مردم نتیجه مستدل مبنی بر عدم شناخت زمینه و مکان و نقش آن در فرایند برنامه‌ریزی است. از این رو مهم‌ترین و اصلی‌ترین رکن عدم تحقق طرح توسعه (طرح هادی) در روستای پای‌آستان از سطح برنامه تا اقدام را می‌باشد در روند تدوین طرح هادی جست‌وجو کرد. جایی که عدم شناخت درست مکان و ظرفیت‌های سرزمنی منجر به تدوین برنامه‌هایی می‌شود که با واقعیت‌های محیطی قرابت چندانی ندارد؛ در روستای پای‌آستان بی‌توجهی به هسته اولیه شکل‌گیری آن، توسعه روستا در راستای معبر ورودی و همچنین بی‌توجهی به ظرفیت‌های تاریخی-فرهنگی آن نظیر قلعه‌تاریخی «قلانطه» که برای روستاییان عنصری نمادین محسوب می‌شود و از سوی دیگر تقسیم‌بندی زمین‌های کشاورزی و تبدیل آنها به زمین‌های با کاربری مسکونی جهت بالابردن ارزش زمین و تشویق روستاییان به ماندگاری و عدم مهاجرت آنها به شهر، زمین‌های کاذب برای رشد و توسعه روستا ایجاد کرده است. همچنین با ازین‌بردن بافت و بستر طبیعی، مکانیت روستا را به پایین ترین درجه تقلیل داده است. برای جلوگیری از این دست از اقدامات شاید لازم باشد با تمرکز‌زدایی از سازمان‌های دولتی و ارگان‌های وابسته در بخش برنامه‌ریزی و تدوین طرح‌های توسعه به مشارکت و توانمندسازی توسعه‌ی مردمی حرکت کرد و نگاهی غیر عاملیتی به مقوله طرح‌های توسعه به ویژه طرح هادی داشت. با چنین نگاهی طرح هادی به عنوان تسهیل گر و مشاور در کنار مردم به رشد و توسعه روستا با هدف مکان‌مند کردن گامی نوین برخواهد داشت. لذا یکی از معقول‌ترین راهکارها برای خروج از این بنیت شاید، تغییر در شرح خدمات و فرایند تدوین طرح هادی باشد. لازمه این امر نیز قرارگیری مرحله‌ای تحت عنوان خوانش منظر روستا است که ضمن توجه به شاخص‌های مکان ساز که با کمک متخصص منظر و مشارکت جامعه محلی لایه‌های منظر کشف و ارزش‌های سرزمنی هویدا می‌گردد، این روند منجر به تهیه یک برنامه مبتنی بر مکان (مکان‌مند) خواهد بود که امر توسعه پایدار روستا را تضمین می‌نماید.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خرم‌رئی، ریحانه و صدفی کهنه شهری، پدرام. (۱۴۰۳). نقدی بر تهیه فرایند طرح هادی از مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام با رویکرد منظرین (نمونه‌موردی: روستای پای‌آستان در منطقه کوهدهشت استان لرستان). *مکتب احیاء*، ۲(۲)، ۳۴-۴۱.

DOI: <https://doi.org/10.22034/2.2.34>

URL: <http://jors-sj.com/article-1-34-fa.html>